

УДК 821.162.1

Вікторія Білявська
Житомирський державний університет ім. І. ФранкаМЕЛАНХОЛІЯ РУІН У «СПОГАДАХ З ВОЛИНИ,
ПОЛІССЯ ТА ЛИТВИ» Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО ТА
«МЕМУАРАХ ІЗ ЖИТТЯ» Є. ФЕЛІНСЬКОЇ

На прикладі «Спогадів з Волині, Полісся та Литви» Ю. І. Крашевського та «Мемуарів із життя» Є. Фелінської у статті проаналізовані просторові характеристики минулого, в яких часові антиномії вільні від хронологічної мотивації, а логіка фабульної побудови сюжету розвивалася під впливом асоціацій і фантазій у світлих тонах меланхолійних рефлексій, що характеризує особливості функціонування романтизму в польськомовній літературі Правобережної України першої половини XIX століття.

Ключові слова: романтизм, польська література, Ю. І. Крашевський, Є. Фелінська, мемуари, руїни.

Na przykładzie «Wspomnień z Wołynia, Polesia i Litwy» J. I. Kraszewskiego i «Pamiętników z życia» E. Felińskiej w artykule przeanalizowano charakterystyki przestrzenne przeszłości, w których antynomia czasowa jest pozbawiona motywacji chronologicznej, a logika budowy fabuły rozwija się pod wpływem skojarzeń i fantazji w jasnej tonacji melancholijnych refleksji, co charakteryzuje specyfikę funkcjonowania romantyzmu w literaturze polskojęzycznej Ukrainy Prawobrzeżnej w pierwszej połowie XIX wieku.

Słowa kluczowe: romantyzm, polska literatura, J. I. Kraszewski, E. Felińska, pamiętniki, wspomnienia, ruiny.

In the articles on the example of «Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy» of J. I. Krashevski and «Pamiętniki z życia» of E. Felinska, temporally-spatial descriptions of the past, where the antinomy of time is free of chronologic motivation, are analysed, and the logic of story plot construction has developed under the influence of the associations and fantasies, that are covered in light tones of melancholy reflections, which characterizes the features of romanticism functioning in Polish literature of Right-bank Ukraine of the first half of XIX century.

Keywords: romanticism, Polish literature, J. I. Krashevski, E. Felinska, memoirs, remembrances, ruins.

Історичний простір Правобережної України першої половини XIX ст. був джерелом натхнення і предметом ретроспективного осмислення в численних мемуаристичних творах польських художників слова, серед яких особливе місце належить «Спогадам з Волині, Полісся та Литви» (1840) Ю. І. Крашевського та «Мемуарам з життя» (1856–1859) Є. Фелінської. Пізнання загадок давніх часів, їхні сліди, історія руїн і меланхолійні рефлексії, пов'язані з минулим, займають в спогадах мемуаристів по відношенню до інших типів ретроспективної пам'яті одне з центральних місць.

Дослідженням історичного простору в літературі романтизму, функціонуванням в ній образу руїн та осмисленням меланхолійних рефлексій займалися А. Дружиненко [1], А. Ковальчикова [17], П. Краковський [13], Г. Крулікевич [16],

Б. Соколов[5], Р. Пшибильський [18], З. Шинко [19]. Урбаністичний хронотоп мемуаристичних текстів Ю. І. Крашевського розглядала Г. Борковська [6]. В. Єршов [2] проаналізував «Спогади з Волині, Полісся і Литви» і «Мемуари з життя» в контексті еволюції типологічних характеристик мемуаристичного стилю культурного пограниччя епохи романтизму. Етноісторичну детальність у зображенні простору Волинської губернії відмічає у своїх дослідженнях Р. Радишевський [4]. Проблема меланхолії руїн у рамках компаративістичного дослідження спогадів і мемуарів польських художників слова залишається на периферії наукових студій. Метою цієї статті є аналіз образу руїн і спектру емоцій, душевних переживань, які охоплюються поняттям «меланхолія»; дослідження рефлексій, пробуджених елементами зруйнованого урбаністичного і рустикального, а саме шляхетського простору в мемуаристичних текстах Ю. І. Крашевського і Є. Фелінської.

Проблема руїн як об'єкт філософського осмислення з'являється в працях багатьох вчених різних епох, серед яких Платон, Лукрецій, св. Августин. Д. Дідро, ґрунтуючись на загальновідомій концепції руїн неоплатоніків в праці «Салон 1767 р.» говорив: «Думки, які в мені пробуджують руїни, — величні. Все піддається знищенню, все гине, все проходить: тільки світ залишається, тільки час біжить. Яким же старим є світ! Він крокує між двома вічностями» [9, с. 107]. Співзвучні і думки Гегеля, який борючись з романтичною ідеалізацією руїн, відмовляється від їх вихваляння як джерела піднесеного. Руїни, на думку філософа, не заслуговують на естетичну увагу. Навпаки, замість того щоб фіксувати їх як об'єкт споглядання, бажано стерти їх з поверхні землі, оскільки вони викликають неправдиве преклоніння перед минулим. Його оцінні орієнтири лежать в майбутньому, а не у минулому, і з цієї точки зору руїни з'являються тільки як перешкода діалектичному прогресу. Дослідження філософської складової образу руїн в літературі романтизму ґрунтуються на «трагічній» концепції Г. Зиммеля і «метафізичній» О. Шпенглера. П. Цукер підкреслює глибоку спорідненість меланхолії руїн та епох, в яких переважали настрої втрати, занепаду, ностальгії.

Романтики перетворюють руїни у своєрідне переживання для цілого покоління. Вони розглядають себе як генерацію, що прийшла занадто пізно, яка стоїть перед вже розбитою реальністю. Мемуаристи епохи романтизму на руїнах не лише мріють і роздумують, але і пізнаючи те, що в ній представлено безпосередньо, і те, що через неї як особливий знак виражається, розширюють межі власного пізнання. Руїна стає місцем ініціації або ж паломництва, метою якого є пізнання минулого.

Духовну «мандрівку в часі» як у випадку Ю. І. Крашевського, так і Є. Фелінської, супроводжує пересування в умовно реальному просторі — мемуаристи подорожують «не сучасними Волинню, Поліссям, Литвою <...>, а минулим часом, колишньою величчю втраченої вітчизни, що назавжди канула в Лету» [2, с. 92]. Я. Камьонка-Страшаківа зазначає, що «зацікавлення замками і фортецями є не випадковим <...>, навіть у ХІХ ст., коли ще не були зруйновані, вони вже трактувалися не як житлові будинки, а як світські реліквії та об'єкти культу» [12, с. 54]. Подорож до таких місць була уроком історії та патріотизму, що пробуджувала

відповідні піднесені почуття, а це дозволяє говорити про причини появи авторських рефлексій.

Існує декілька фактів, які дозволяють зробити порівняльний аналіз цих творів. По-перше, осмислення простору Волинської губернії стало результатом подорожей, які хоча і передбачали різні цілі: поїздка Є. Фелінської в Житомир мала практично-побутовий характер, а вояж Ю. І. Крашевського з Ялівця до Острогу був продиктований пізнавально-естетичними спрямуваннями автора. По-друге, інтервал між двома подорожами не перевищував п'ятнадцяти років: Є. Фелінська перебувала в Житомирі в 1821 р., а етноісторична «експедиція» Ю. І. Крашевського відбулася між 1834 і 1840 роком. По-третє, з причини дуже схожих шляхів пересування, увагу мемуаристів привертала одні і ті ж елементи простору Правобережної України, а маючи подібну аксіологічну систему світосприйняття, Ю. І. Крашевський та Є. Фелінська робили акценти на аналогічних об'єктах, серед яких центральне місце займали руїни замків, городищ і фортець.

Архітектура в руїнах становить особливий комплекс естетичних питань. Руйнування виявляє й підкреслює просторово-конструкційні переваги будівля, краще сполучає його з навколишнім світом, надає йому характер, властивий сценічній дії або пейзажу [16, с. 9]. Степань, що належала колись князям Острозьким, викликала в Є. Фелінської лише фрагментарні коментарі, пов'язані з минувщиною містечка: «Було видно, що у минулому це містечко зовсім інше мало значення, до сьогодні ще видно залишки укріпленого замчища з валами та ровами» [10, с. 296]. Ю. І. Крашевський, більше ознайомлений з минулими і теперішнім часом Степані, зумів побачити не лише зовнішній зруйнований простір, але і внутрішню «сумну руїну» одного роду, яка в «серцях глядачів збуджувала більше цікавості, ніж залишки зруйнованого замчища» [14, с. 44]. За словами мемуариста, в Степані згадки більше варті жителі, що мешкають там нині, аніж нечисленні історичні пам'ятки, хоча місцевий люд, як і церкви, і синагога, залишається лише тінню давнього минулого. Містечко одночасно є об'єктом реального та позареального простору.

Сімейство Ворцелів, нинішні власники, доживають скромно в невеликому будинку: «Вчорашнім днем живуть, без сьогодніня і без майбутнього» [14, с. 45]. Кульмінацією меланхолійного смутку в рефлексіях мемуариста стає осмислення добровільного зречення жінки, яка «не будучи ні родичкою, ні зобов'язаною цьому сімейству, присвятила йому життя, свою свободу, усі годинники, яка стала добровільною жертвою жалості і взялася підсолоджувати такі гіркі залишки днів цієї нещасної родини — ось найсумніше і найпрекрасніше свідцтво, найцікавіша тут на сьогодні картина» [14, с. 45]. Автор, якого містечко одночасно і зачаровує повільним згасанням-вмиранням, і пробуджує деякий опір подібному явищу, трагічно-іронічно резюмує: Степань — це «руїна, що догорає ясним і веселим полум'ям» [14, с. 45]. У Ю. І. Крашевського романтична меланхолія руїн пов'язана із сумом спогадів та підсилена почуттям існування у безповоротно втраченому часі. Автор інтерпретує пейзаж як трагічний і ванітативний, меланхолію руїн Степані підкреслює людською відчуженістю від життя.

У «Мемуарах із життя» Є. Фелінської меланхолія і ностальгічні рефлексії руїн села Цепцевичів, колись власності Т. Урбановського, пов'язані із залишками маєтку, які символізують руйнування і занепадницькі настрої усєї епохи в цілому. «Усіма покинутий палац <...> довгий час був порожній, сумний, покалічений і обідраний, виставлений на здобич кожного, хто хотів розібрати його частинами. Через декілька років він зовсім обрушився <...>, а жменя порослих зіллям руїн залишилися єдиним свідоцтвом давньої розкоші і короткого життя цієї прекрасної будови. Я в'їхала в Цепцевичі із захопленням, а виїхала з сумними враженнями, подібну невеселу історію я бачила не раз в нашому суспільстві. Усупереч блиску розкошів і забав, була це дуже трагічна <...>, епоха дезорганізації, метою якої було сіяти розлад, знищувати і вбивати все, як в матеріальному, так і в моральному плані» [10, с. 292–293]. Центральним концептом в парадигмі значень образу руїни в Цепцевичах виступає думка про витікання і безповоротність часу в загально цивілізаційному масштабі. Однією з характерних стильових рис текстів Є. Фелінської є дагеротипна образність, яка досягається введенням в композицію тексту пейзажних елементів.

Чому руїни притягують? За словами Б. Константа, «все, що не піддається цивілізації, що не підкоряється штучному домінуванню людини, співзвучно з її серцем. Ті речі, які він пристосував для свого існування, німі, тому що стали мертвими. І лише тоді, коли час знищить їх корисність, вони починають своє містичне життя; деструкція, що охоплює їх, пов'язує з природою. Нові будівлі мовчать, і лише руїни промовляють» [7, с. 13]. Руїна розповідає про таке минуле, про яке хочеться чути: французьким романтикам після революції вони нагадували про прекрасні часи монархії, полякам — про батьківщину перед розділами [7, с. 34]. У Польщі культ руїн виконував патріотичну функцію — вона мала бути знаком давності, що, пригадував про повіки минулої розкоші держави.

У Ю. І. Крашевського рецепція Цепцевичів розпочинається із загальних характеристик: «велике поселення, розділене сьогодні між різними власниками на багато дрібних частин, є там ще руїни великого прекрасного палацу і порожній сад», «старі дерева, вид на далекі затони, руїни палацу на узгір'ї дуже прикрашають поселення» [14, с. 24].

Мемуарист в системі ретроспективного бачення переходить від однорівневого образу зруйнованого маєтку до складніше організованого топосу. Образ курганів і могил із скошеними хрестами дозволяють авторові вийти на інший рівень розповіді і звернутись до більш цікавої для самого мемуариста історичної візії краю, яка пробуджує в душі письменника цілий спектр емоцій і почуттів, серед яких захоплення, захват і водночас світлий смуток і меланхолія: «Який же поетичний край! Скільки тут дорогою можна зібрати, предметів до роздуму. Руїни палаців, могили, легенди. Такі прекрасні й сумні картини» [14, с. 25].

Процес і наслідки руйнування виразно ушляхетнюють елементи простору. Сумна краса руїни стає символом, зміни, нестійкості всього, що нас оточує, як природи, так і пам'яток культури. Для романтиків руїна буде прекрасніша, ніж оригінальне творіння, яким колись була [17, с. 33].

Сумні рефлексії пробуджував у Ю. І. Крашевського Корець, який був розвинений за часів князя Ю. Чарторийського і пульсував життям, зосередженим навколо фабрик, які виготовляли фаянс, порцеляну, сукно, капелюхи, пояси, переткані золотими нитками, — раніше містечко було пов'язане з хоробрим родом Корецьких, а в 30-х роках XIX століття, тобто під час подорожі автора, воно вже спустіло і було бідним. Руїна у мемуариста набуває характеру амбівалентного та подвійного не лише через приналежності одночасно до світу культури і природи, але і передусім тому, що одночасно означає творіння й деструкцію, своєрідну нову сукупність і фрагментарний залишок давності. У Городці розкрилася істинна колекціонерська душа мемуариста, коли письменник оглядав прекрасні збори місцевої бібліотеки, складені з книг багатьох магнатських будинків. Він захоплювався старими томами, списками, монетами.

Деякі сторінки присвячує Ю. І. Крашевський давній історії славного міста Луцька. Оповідання завершується XV століттям, а автор із сумом констатує, що «сьогоднішній Луцьк є тільки залишком і спогадом про минулі часи — життя його залишило. Стількох воєн, облог, набігів, стільки славних людей було в цьому місті, а окрім замку нічого вже про це не свідчить. Його мешканці живуть так, як ті греки, які на руїнах святини побудували собі будки й курені, не відаючи нічого про попели, на яких осіли» [15, с. 5–6]. Наявність подібних алюзії з історії Еллади Є. Чаплієвич [8, с. 17] пояснює впливом на Ю. І. Крашевського творів грецького мандрівника Павсанія Перігета, пронизаних тугою про минулу велич могутньої держави, після якої залишилися лише руїни Пелопоннесу. Ю. І. Крашевського хвилює картина міст, які помирають, вогнищ цивілізації, які згасають, незалежно від того, де вони знаходяться. Руїни в тексті мемуариста стають пасткою для погляду і уваги реципієнта, елементом гри з перспективою, провокуючи до оптичної реконструкції і узагальнення як предмет, що знаходиться на півдорозі між тим, що було, і тим, що могло б бути.

Меланхолія руїн Острозького замку починається із скрупульозно викладеної історії містечка, після якої автор вимушений констатувати: «Так занепаб будинок князів Острозьких. Тепер Острог — велика руїна — і скільки ж то забутих сьогодні спогадів обрушилося із стінами! Дивлячись на подекуди розсипані уламки стін і руїни, згадувалися головні події історії міста і князівського будинку <...>. Сумний і задумливий я виїхав з Острогу, немов повертався з великого кладовища, довго озирався, поки мені гори не закрили залишків замчища, які білили на горі, як кістки велетня» [15, с. 197–198]. Ю. І. Крашевського зачаровує феномен смерті, завмирання, розпаду. Для романтиків руїна стає свідомством або ж свідком знищення і падіння рідного роду буття [16, с. 25].

У ретроспективну оптику мемуарів Є. Фелінської потрапляє і містечко Олика. Автор створює об'ємний багаторівневий образ, який формується на основі історичного екскурсу: «Я в'їхала в місто, повністю зайнята думками про славних предків династії Радзивілів, про короля, який тут гостював» [10, с. 219]. Далі оповідання переходить в умовно теперішній час, пов'язаний з ностальгічними рефлексіями меланхолією руїн, викликаних когнітивним дисонансом: «Мені здавалося, що я повинна обов'язково побачити сліди нашого прекрасного минуло-

го, — але я, на жаль, помітила тільки брудних людей, що снують вулицями, а вдалині виднілися стіни замку і чорний орел над головними воротами» [10, с. 219]. Найявна ієрархія образів, що починається з номінування за єдиною узагальнювально-атрибутивною домінантою «брудні», з підкресленням хаотичного, тобто безцільного руху — що «снують». Звертаючись до зображення локусу замкових стін, автор підвищує міру градації, переходить рису, що відділяє сьогодення від минувшини, і звертається до символів, що втілюють духовні ціннісні орієнтири усїєї нації. Центральним концептом і вершиною ієрархії є репер чорного орла, існуючого в понадчасовому ідеальному для автора умовноминулому просторі.

Характерною рисою у відтворенні шляхетських резиденцій в мемуаристичних текстах Є. Фелінської стали ностальгічні рефлексії: представлені образи залишилися єдиними, в розумінні письменниці, свідками славного минулого, параметри функціонування якого були ідеальними для світогляду автора.

Складовими елементами рустикального простору Дубна стали «мури», «покинуті замки» [11, с. 362], які ще пам'ятали славетні контракти, куди з'їжджалось кілька провінцій. Локуси мурів та замків доповнюються фрагментарним екскурсом в славетне минуле цієї резиденції. Початковим елементом пейзажного зображення став екскурс в минуле, часи заснування й найкращі роки цієї резиденції: «Острог — колись столиця князів, які взяли від нього своє ім'я, а вчинками й могутністю уславили його, тепер маєток став власність Яблоновських» [11, с. 362]. Наступним кроком стає багатовекторна авторська оцінка, що включає в себе практичний — «зручне розташування», естетичний — «красиві», та ціннісний рівні — «не за один день зведені будинки, які змогли наперекір обставинам, часу й недбалству пізніших поколінь зберегти сліди своєї давньої величі» [11, с. 362]. Власне, на подібний підхід в організації простору звернув увагу Р. Радишевський, коли писав: «Характерною рисою українського пейзажу, естетичною домінантою якого є “краса”, а водночас і образу України <...> в цілому, є зустріч казково-фантастичних елементів з жорстокими реаліями дійсності, стаючи таким чином символом сполучення фантастичного й реального, минулого й майбутнього» [3, с. 11]. Третій рівень сприйняття стає поштовхом для розгорнуто-образних авторських рефлексій, центральним образом яких стає переосмислена постать старої людини: «Це старець, марнотратні внуки якого розтринькали все майно, хоча й убогий, але очі блищать такою сміливістю, а на обличчі осіла така могутність душі, що потрібно прихилити чоло перед цією постаттю, яка хоч і вкрита шатами бідності, але однак вимагає пошани» [11, с. 362]. У фрагменті ціннісна складова є домінантною, що сприяє підсилению читацької уваги до проблеми, яка гостро постає в авторській інтерпретації. Як зазначає В. Єршов: «Поетичною особливістю структурування художнього простору Є. Фелінської є тільки їй властиве органічне поєднання часу й місця, минувшини й сьогодення, події й особистості» [2, с. 478]. У фрагменті ціннісна складова є домінантною, що сприяє посиленню читацької уваги до проблеми, яка гостро з'являється в авторській інтерпретації.

Художній час в мемуарних текстах волинських поляків характеризується органічною контамінацією безповоротного минулого і прийдешнього майбутнього. Утворена тимчасова антиномія була вільною від хронологічної мотивації, логі-

ки фабульної побудови сюжету і розвивалася під впливом асоціацій і фантазій, одягнених у світлі тони меланхолійних рефлексій, що характеризує особливості функціонування романтизму в польськокомовній літературі Правобережної України першої половини XIX століття.

Руїнний меланхолійний настрій в «Спогадах» Ю. І. Крашевського ілюструє зруйнований урбаністичний простір ряду містечок в главах «Замки», «Луцьк», «Дубно» і деяких інших, у яких руїни стають основою для створення хронотопу в елегійно-мінорній тональності. Ідеальною формулою втілення меланхолії у творі письменника стали максими «життя — як розтрата» або «життя — як втрата» [6, с. 359], реалізація яких відбувалася через зображення розорених містечок, що зберегли сліди минулої розкоші. Характерною рисою мемуаристичного тексту Ю. І. Крашевського є акцент на історичній складовій. Мета, яку переслідує автор, — залишити спадщину, після якої нащадки мали б можливість вивчати славне минуле своєї минулої великої батьківщини.

У художньому просторі «Мемуарів з життя» ідеалом світоглядної системи Є. Фелінської є старощляхетське минуле. Руїни, які символізують і втілюють минуле, відтворювалися автором в контексті урбаністичного простору — замок, фортеця, зруйноване городище, стають відправною точкою для історичних екскурсів, характерною рисою яких були розгорнуті ностальгічно-меланхолійні рефлексії. Для мемуаристичних текстів Є. Фелінської більшою мірою характерні акценти, зроблені на існуванні елементів в умовно нинішньому просторі. Одній із стильових рис тексту автора являється дагеротипна образність, яка досягається введенням в композицію тексту пейзажних концептів, які є досить нехарактерними і нетиповими локусом мемуаристичного тексту. Такий підхід в організації мемуаризованого простору дозволяє говорити про виняткову оригінальність стилю письменниці, яка, як тонкий обсерватор, номінує і акцентує об'єкти предметного світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дружиненко А. Сад и руина (тождественное различие двух символов и его архетипический исток) / А. Дружиненко // Вестник Московского университета. — Серия 7 : Философия. — 2003. — № 5. — С. 86–94.
2. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму / В. Єршов. — Житомир : Полісся, 2010. — 454 с.
3. Радишевський Р. Українські контексти Юліуша Словацького / Р. Радишевський // Київські полоністичні студії. — Т. XV. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. — С. 11.
4. Радишевський Р. Юзеф Ігнацій Крашевський: діалоги з Україною / Р. Радишевський // Київські полоністичні студії. — Т. XXI. — Вінниця : ПП «ГД Едельвейс і К», 2012. — 160 с.
5. Соколов Б. Руина как граница культурных миров / Б. Соколов // Тема руин в культуре и искусстве. Царицынский научный вестник. — Выпуск 6. — М., 2003. — С. 7–38.

6. Borkowska G. Miasteczka Kraszewskiego (z innymi obrazkami w tle) / G. Borkowska // Kraszewski: poeta i wiaty (W 200 rocznic urodzin i 125 rocznic śmierci pisarza) / Pod red. T. Budrewicza, E. Ihnatowicz, E. Owczarz. — Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika, 2012. — 484 s. — S. 357–374.
7. Constant B. Adolf / B. Constant / Przetł. z fr. T. Żeleński (Boy). — Warszawa : Stowarzyszenie Księgarzy Polskich, 1988. — 342 s. — S. 13.
8. Czaplejewicz E. Literatura i różnorodność: Kresy i pogranicza / E. Czaplejewicz. — Warszawa : DiG, 1996. — 183 s. — S. 17.
9. Diderot D. Salon 1767 r. // Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870 / Wybór, przedm. i komentarze E. Grabska, M. Poprzęcka. — Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974. — 571 s. — S. 107.
10. Felińska E. Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej / E. Felińska. Seria II. — T. 1. — Wilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1858. — 467 s. — S. 296.
11. Felińska E. Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej / E. Felińska. Seria II. — T. 2. — Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1859. — 416 s. — S. 362.
12. Kamionka-Straszakowa J. Do zieminaszej. Podróże romantyków / J. Kamionka-Straszakowa. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1988. — 540 s. — S. 54.
13. Krakowski P. Ruiny i groby w sztuce preromantyzmu i romantyzmu / P. Krakowski // Folia Historiae Artium. — 1978. — T. 14. — S. 103–129.
14. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / J. I. Kraszewski. — T. 1. — Wilno, nakładem T. Glücksberga, 1840. — 201 s. — S. 44.
15. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / J. I. Kraszewski. — T. 2. — Wilno, nakładem T. Glücksberga, 1840. — 208 s. — S. 5–6.
16. Królikiewicz G. Terytorium ruin : ruina jako obraz i temat romantyczny / G. Królikiewicz. — Kraków : Universitas, 1993. — 133 s. — S. 25.
17. Pejzaż romantyczny / Oprac. A. Kowalczykowa. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1982. — 485 s. — S. 34.
18. Przybylski R. Ogrody romantyków / R. Przybylski. — Kraków : Wydaw. Literackie, 1978. — 403 s.
19. Sinko Z. Gotyk i ruiny w wyobraźni literackiej epoki Oświecenia : (Anglia–Polska) / Z. Sinko // Przegląd Humanistyczny. — 1978. — T. 22. — № 9 (156). — S. 23–43.